

БОРОТЬБА КОША З РОСІЙСЬКОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ ЗА КОНТРОЛЬ НАД КОРДОНАМИ ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО В ЧАСИ НОВОЇ СІЧІ.

Здавна Кіш Війська Запорізького самостійно організовував і здійснював охорону кордонів своїх Вольностей. Але в часи Нової Січі (1734-1775 рр.), яка відзначалась залежністю від російського уряду, становище змінюється. Використовуючи залежність Війська Запорізького російський уряд почав втручатися в організацію охорони січових кордонів.

Насамперед, російський уряд присвоїв собі право визначати межі запорізьких володінь. В 1739р., укладаючи угоду в Ніссі, Росія добила затвердження за собою земель північніше Кінських Вод і Берди -переважна більшість запорізьких земель опинились у складі Російської імперії.

Керуючись власними політичними та економічними інтересами російський уряд почав проводити політику зменшення запорізької території. Мешканцям Гетьманщини сенатським указом від 16 листопада 1734 р. було дозволено користуватись землями і будувати хутори по річку Самару. А в 1746 р. запорізькі землі, в зв'язку з поселенням ландміліцьких полків, були захоплені під їх поселення на 30 верст на південь від Орелі [7; 58]. Крім того, на користь донських козаків в тому ж році у запорожців було відібрано "Азовського моря берегов и степу, более трехсот верст" [9; 648]. В 1751 р. на північно-західних землях Війська Запорозького була утворена Нова Сербія. А ще через два роки на північно-східних окраїнах запорозьких степів була утворена Слов'яносербія. Формування в 1753 р. Новослобідського козацького полку теж супроводжувалось вилученням запорізьких земель [16; 12,21-23].

Крім того, при потуранні уряду північні сусіди Запорізької Січі намагались захопити якомога більше запорізьких земель. Поступово вони переходили встановлені межі і починали на січових землях косити сіно, ставити пасіки, орати землю. Після господарського освоєння зайдами запорізьких земель повернути їх під владу Коша було майже неможливо.

Виступити проти рішень вищих органів влади Російської імперії і силою відновити контроль над втраченими землями Кіш не міг. Адже збройний виступ проти розміщених урядом на січових землях військових формувань був неможливий, бо сил для протиборства з усією Російською імперією у Січі у XVIII ст. не було. Тому намагаючись повернути землі Кіш був змушений надсилати до російського уряду численні скарги та прохання, відправляв до Петербурга депутації, які домагались справедливості. Але ці клопоти були марними - російський уряд не бажав відмовлятися від захоплених земель.

Ігнорувати ж самовільне захоплення своїх земель Кіш не міг і змушений був втягнутись у довготривалу боротьбу із зайдами. Ця боротьба навіть привела до певних змін в організації охорони кордонів Нової Січі. Необхідність протидії самовільним захопленням запорізьких земель поставила перед Кошем зовсім нові завдання. При боротьбі з наскоками татар було достатньо забезпечити спостереження за стратегічно важливими місцевостями (переправами, шляхами тощо) і захистити найбільш важливі об'єкти. Від незаконного ж захоплення з боку "співвітчизників" треба було захищати всю ділянку кордону, суміжну з Гетьманщиною, Новосербією, Слов'яносербією тощо.

В першу чергу перед Кошем постала проблема виявлення порушень північного кордону. Організація нагляду за прикордонними місцевостями за допомогою мережі спостережних пунктів була неможливою. Адже для надійного прикриття кордону, з огляду на його довжину, їх потрібно було б надто багато. Крім того, потрібно було б утримувати спеціальні команди, які б реагували на порушення. Тому для нагляду за прикордонними територіями Кошем була застосована практика їх об'їздів. Для організації

таких об'їздів потрібно було менше сил, ніж для організації мережі спостережних пунктів. Тим більше, що об'їзди робились не дуже часто. Адже вони проводились не кожного року і іноді козаки виявляли на своїх землях вже побудовані укріплення [5; 320, 6; 6]. Але така ефективність об'їздів в боротьбі з тривалими в часі порушеннями кордонів, якими і було незаконне господарське використання запорізьких земель, була достатньою. Адже для протидії таким порушенням не потрібна була така ж миттєва реакція, як при боротьбі з татарськими наскоками.

Чисельність же об'їзних команд була більшою від чисельності бе-кетів, що дозволяло відразу реагувати на порушення.

Організовували об'їзди паланкові полковники чи надіслані з Коша спеціальні представники. Такі представники посилались тоді, коли порушення січового кордону було дуже серйозним чи потрібно було зібрати достовірну інформацію про становище, що склалося [6, 22; 13, арк. 49]. В одних випадках в об'їзди посилалась частина паланкової команди, очолювана представником паланкової старшини [2, 348; 6, 6]. Команди ж для супроводження надісланих з Січі представників надавалися з тієї паланки, на території якої вони мали діяти [6, 40]. Хоча кількість козаків в паланкових командах не завжди була достатньою. Іноді паланковим полковникам для арешту навіть кількох чоловік доводилось закликати на допомогу козаків з сусідніх промислів [5, 313]. Тому, якщо сили порушників були значними, з Коша надсилались додаткові команди чи посилювались команди паланок [13, арк. 48,49]. При потребі об'їзні команди виявляли порушення, припиняли незаконну господарчу діяльність зайд, переносили на попередні місця межові знаки, знищували незаконно побудовані споруди тощо [2, 347; 6, 12-13,23-24,31].

В боротьбі з незаконним захопленням запорізьких земель Кіш діяв з певною гнучкістю. Зустрічались випадки, коли Кіш ігнорував накази вищого російського командування. Так, в 1773 р. був арештований китайгородський житель Петро Продан, який був посланий адміністрацією пікінерного полку для таємного перепису запорізького населення. Незважаючи на наказ командуючого Другою російською армією В.М. Долгорукова, Продан не був відпущений доти, поки у всіх паланках не був прилюдно покараний киями [11; арк. 195,195 зв.,247,249,257].

Командам, які безпосередньо проводили операції по припиненню незаконного використання запорізьких земель, постійно доводилось долати опір зайд, а їх дії супроводжувались застосуванням сили. Слід зазначити, що в цих конфліктах більшою рішучістю відрізнялись російські регулярні війська. Головною причиною цього була підтримка російського командування, на яку вони спирались. Тому такі дії, як напад на запорізьку об'їзну команду, побиття та арешт козаків, залишались без покарання [2; 357-359]. Навіть кричуща справа про напад на Самарську паланку, який вчинив з метою звільнення арештованого двоєженця майор фон Розенталь, була спущена на гальмах його командиром, який відмовився почати слідство "за раскомандированием" офіцерів [2; 90-97]. Більше того, російське командування іноді наказувало своїм підлеглим діяти проти запорожців як проти неприятеля і навіть висилало проти них артилерію [6; 43, 11; арк. 273]. Кіш же змушений був обмежитись погрозами, що козаки "не удержаться и будут соответствовать зачинщикам и нападателям" [2; 349-350].

Ще одним напрямком втручання російського уряду в охорону кордонів Нової Січі було намагання усунути запорожців від їх охорони і замінити січовиків російськими регулярними частинами, городовими козаками тощо. Бували випадки, що свої пости уряд ставив навіть в Гарді [1; 105-107,109]. Крім того, пости урядових військ ставились для захисту незаконно захоплених січових земель [2; 358-359]. Але як привід до розміщення на січових землях застав і постів найбільш широко використовувалось звинувачення запорожців у гайдамацтві [2; 352 353].

Сприяло введенню на запорізькі землі урядових військ і те, що вони межували з Кримом. Тому при будь-яких звістках про можливість татарського наскоку командири урядових військових формувань, бажаючи зустріти противника на дальніх підступах,

вводили туди свої підрозділи [10; арк. 8]. Тим більше, що їх команди при цьому могли користуватись всіма багатствами запорізьких земель.

Подібна практика не могла не турбувати Кіш. Тим більше, що урядові загони спустошили запорізькі землі, грабували козаків та купців, вимагали хабарів тощо. Намагаючись добитись виведення чужих "ставок" (постів) із запорізьких земель, Кіш змушений був направляти до російського командування численні скарги та прохання. При цьому січова адміністрація справедливо зауважувала, що розміщувати пости "для нынешних пограничных сумнительств" треба на кордоні по Бугу та Синюсі, а не в центрі козацьких земель. В деяких випадках завдяки таким скаргам і зверненням, які підтримувались вищим російським командуванням, січовикам вдавалось добитись виведення урядових військ. Але це займало дуже багато часу і вимагало тривалого листування. Адже навіть отримавши від свого вищого керівництва наказ про вихід із запорізьких земель, російські прикордонні командири дозволяли собі нехтувати ними [2; 348,350-354,356-363]. Інколи замість виведення військ проводилась лише їх передислокація, яка виправдовувалась вищими інтересами [10, арк. 1]. Траплялось, що лише надзвичайно гострі конфлікти, які виникали між запорожцями та урядовими військами, іноді змушували уряд відступитись і вивести свої пости [1; 112,2; 239-241].

Іноді ж січова адміністрація намагалася самостійно виводити такі пости. Але поводитись Кіш при цьому дуже обережно. Отримавши влітку 1770 р. з Самарської паланки і від командира поста Г.Писанки відомості про побудову на запорізьких землях російськими військами редутів і розміщення в них сторожових команд, військовий суддя повідомив про це кошового отамана. В листі до судді кошовий зазначив, що січова адміністрація не була попереджена про побудову укріплень, і наказав заборонити їх спорудження, мотивуючи це тим, що вони спустошать сінокосні луки. Після цього були послані команди, які вислали "ставщиков", а "воровские" фігури розкидали. Але втрутилось вище російське командування і відновило попереднє становище [6; 6,7,26,41-43,78]. Коли ж справа не зачіпала інтересів вищого командування, Кіш діяв рішучіше і наказував при виведенні із запорізьких земель урядових постів застосовувати силу. Коли ж команди деяких постів не підкорялись, з Січі навіть надсилали підкріплення для їх згону [13; арк. 49].

Але успіхи Коша у виведенні з його території урядових постів та застав були тимчасовими, бо російський уряд в будь-який момент міг їх повернути.

Спираючись на свою зверхність по відношенню до Війська Запорізького, втручався російський уряд і в безпосередню охорону кордонів запорожцями. В першу чергу російське командування регулювало режим охорони кордонів. Посилення режиму охорони кордону практикувалось після отримання інформації про підготовку татарського чи польського нападу та під час активізації боротьби з гайдамаками. Найчастіше завдання ставилося в найбільш загальній формі [5; 402,403. 10; арк.58,60]. В інших випадках завдання деталізувалось - запорожцям пропонувалось робити часті роз'їзди навколо розміщених поблизу кордону зимівників чи слобід [10; арк.4]. В інших випадках від козаків вимагали прикрити певний напрямок від можливого вторгнення противника [10; арк.8]. Крім того, в усіх випадках від запорожців вимагали активізації розвідки.

Зважаючи на те, що в попередженні нападів противника особливо були зацікавлені запорожці, Кіш активно посилював режим охорони кордону. Ним до паланок доводилось завдання по посиленню розвідки, відрядженню додаткових роз'їздів тощо. Крім того, при потребі Кошем надсилались додаткові команди, які прикривали кордон [6; 374, 10; арк. 52,55,57,57 зв.].

Під час посилення боротьби з гайдамаками від Коша вимагалось висилати команди для проведення роз'їздів та виловлювання харцизів. Крім того, від січової адміністрації вимагали і посилення паспортного режиму. В деяких випадках перед кошовим та курінними отаманами ставилась вимога мати відомості про те, в якому зимівнику, пасіці чи на якому промислі перебувають козаки [1; 105].

В боротьбі з гайдаками інтереси січової адміністрації не завжди співпадали з інтересами російських урядових структур. Тому поруч з прикладами активної боротьби Коша з гайдамацтвом зустрічались і факти його не дуже ретельного ставлення до виконання таких завдань [8; 23-24].

Паспортний режим, котрий побутував на Новій Січі, ніколи не був таким жорстким, як того вимагав російський уряд. Разом з тим він дозволяв запорізькій адміністрації контролювати пересування козаків. Дехто з гайдамаків, щоб уникнути арешту, навіть змушені були підробляти паспорти [15; арк. 7-8]. Хоча повністю обмежити пересування безпаспортних козаків було неможливо.

Російське командування було і ініціатором використання запорізьких козаків для зимової сторожової служби під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Після закінчення воєнної кампанії російські війська відходили і зимували на Україні. Місця зимівлі прикривались спеціально виділеними частинами, а мережа висунутих у степ форпостів оберігала російські війська від несподіваного нападу [3; 102-104]. Залучаючи січовиків до служби на цих постах, російське командування забезпечувало надійну охорону і відпочинок своїх військ, які не відволікались для важкої форпостної служби. Втручання російського командування в організацію сторожової служби Війська Запорізького обмежувалось постановкою загальних завдань. Командуючий російською армією визначав дислокацію козацьких постів, загальну кількість запорожців, які залучались до зимової сторожової служби, встановлював її терміни. Віддаленість російського командування від кордонів, незнання особливостей сторожової служби на Запоріжжі, відсутність точних карт і оперативних засобів зв'язку робили будь-яке інше втручання неможливим.

Січова адміністрація теж була зацікавлена в розвитку зимової форпостної служби. Справа в тому, що під час війни переважна більшість запорізьких козаків влітку брали участь у бойових діях і в цей час не могли працювати на промислах і заробити собі на прожиття. А в часи Нової Січі для багатьох козаків праця на промислах стала єдиним джерелом їх існування. Тому забезпечення зимівлі козаків, які не мали зимівників, їх спорядження в похід весною лягало на плечі січової адміністрації. Тому використання частини козаків на сторожовій службі знімало з Коша турботи про їх харчування взимку та спорядження в похід.

Поширена в російському війську практика забезпечення військ провіантом та фуражем за заниженими цінами змусила січову адміністрацію завищувати кількість козаків залучених до служби на форпостах, щоб можна було утримувати менше число козаків, яких Кіш в дійсності посилав на пости. Тому в 1773 р. Кіш не погодився з рішенням командуючого Другою російською армією В.М. Долгорукова залишити на 10 форпостах лише по 50 двокінних козаків і 300 піших на човнах в гирлі Дніпра. Кіш, намагаючись збільшити чисельність команд на постах, 31 липня 1773 року звернувся з відповідним рапортом до командуючого Другою російською армією Долгорукова. Він погодився збільшити кількість козаків на постах, хоча і вважав таке посилення команд "...несколько превосходящим настоящую надобность", але дозволив додатково залучити 200 чоловік. Зважаючи на цей дозвіл, керівництво Запорізької Січі 21 вересня 1773 року надіслало Долгорукову ще один рапорт, в якому були викладені пропозиції Коша з чисельності козаків на окремих постах. Чисельність кінних команд на постах варіювалась від 38 до 130 козаків. Додатково Кіш намагався добитись постачання ще на 4 полковників та 9 полкових старшин, які повинні були очолювати окремі пости. Просив кошовий затвердити і командуючого над постами у ранзі військового старшини та 38 піших козаків, що мали служити при старшині (в залежності від ранга п'ять, чотири і три козаки). Крім козаків, керівництво Запорізької Січі хотіло утримувати в Гарду і на посту в гирлі Дніпра двох ієромонахів. Але Долгоруков не дозволив збільшувати чисельність команд на постах понад число вказане ним раніше [12; арк. 6,6зв,8-10,16].

Загальна кількість козаків, яку встановив командуючий російською армією, була

обов'язковою для Коша лише тому, що лише на них виділявся провіант і фураж. Але фактично чисельність команд на деяких постах була меншою ніж в затверджених Долгоруким пропозиціях Коша. Так, в Олександрівському шанці і в Низовій Білозірці Кіш запропонував старшинам залишити замість 50 козаків по 38 чоловік [12; арк. 22зв.,28зв.]. Крім того, в подальшому ці цифри ще зменшились через дезертирство, хвороби і смертність серед козаків.

Слід зазначити, що дії січової адміністрації, яка намагалася отримати провіант на більшу кількість козаків, ніж було фактично на постах, виявились правильними. І в 1773-1774 рр. росіяни постачали козаків за заниженими цінами, а компенсації за невиданий фураж виплачували за завищеним курсом [14; арк. 121-123-зв.].

Під час визначення термінів несення сторожової служби теж виникали протиріччя між запорожцями і російським командуванням. Керуючись лише власними інтересами, росіяни намагались якомога більше подовжити терміни сторожової служби козаків. Тому Кошу довелось піти на порушення наказу і на власний ризик відпустити з постів на рибальство третину козаків [14; арк. 129, 130,133,133зв.].

Крім того, зустрічались і випадки втручання російського командування в конкретні дії окремих козацьких команд. І якщо вимоги росіян були не вигідні козакам, то відстояти інтереси запорожців міг лише їх командир за допомогою якоїсь хитрості. Так, у 1773 р. командир запорізької команди зміг уникнути заготівлі сіна, лише відмовившись відсутністю кіс [12; арк. 1].

Таким чином, втручання російського уряду в організацію охорони кордонів Нової Січі здійснювалося за всіма напрямками - від втручання в дії окремих запорізьких команд до здійснення заходів, спрямованих на послаблення всього Війська Запорізького та на його відсторонення від прикордонної служби.

Реакція Коша на урядові впливи завжди була відповідною ступеню неспівпадіння їхніх інтересів та наявності можливостей протидіяти російському тиску. Співпадіння інтересів Січі та уряду вела до співпраці між ними. Так, взаємна зацікавленість в інформації про події в Криму обумовила високий рівень розвитку січової розвідки і її взаємодію з урядовими структурами [4; 152].

В боротьбі ж з негативними впливами уряду для захисту власних інтересів Кіш використовував всі свої можливості. Відповіддю на захоплення січових земель стало зміцнення січової прикордонної служби, в діяльності якої стало більше приділятися уваги захисту північних кордонів та відбулось становлення нового виду бойової діяльності - об'їздів територій.

Джерела та література

1. Андриевский А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767) А.А.Андриевского. - Одесса, 1893.
2. Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715-1774), извлеченные из старых дел киевского губернского архива А.А.Андриевским. - Одесса, 1886.
3. Апанович О.М. Запорізькі форпости (1768-1774 рр.) //Український іс-торико-географічний збірник. Вип. 1. К., - 1971.
4. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. -К., 1969.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. -Т. 1.-К.,1998.
6. Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских Козаков. (Из запорожского сечевого архива за 1770 и 1771г.г.) //Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. - Вып.У. - Екатеринослав, 1909.
7. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя. //Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. - Т. 1. - Мюнхен, Б.р.
8. Посулько О.М. Взаємовідносини Запорозької Січ з Новою Сербією та Слов'яносербією. //Південна Україна XVIII-XIX століття. Вип. 1. - Запоріжжя, 1996.

9. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994.

10.ЦДІА України (ЦДІАУ). - Ф.229, оп. 1, спр. 160.

11.ЦДІАУ. - Ф.229, оп. 1, спр. 324.

12.ЦДІАУ. - Ф.229, оп. 1, спр. 325.

13.ЦДІАУ. -Ф.229, оп. 1, спр. 332.

14.ЦДІАУ. - Ф.229, оп. 1, спр. 339.

15.ЦДІАУ. - Ф.229, оп. 1, спр. 362.

16.Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990. - Т. 1.